

הלכות תולעים -א

פתיחה

מקור הדין

כתוב בתורה (ויקרא פ"א): וכל אשר אין לו סנפיר וקשקשת בימים ובנחלים מכל שרץ המים ומכל נפש החיה אשר במים שקץ הם לכם: ושקץ יהיו לכם מבשרם לא תאכלו ואת נבלתם תשקצו:

וכל השרץ השרץ על הארץ שקץ הוא לא יאכל: כל הולך על גחון וכל הולך על ארבע עד כל מרבה רגלים לכל השרץ השרץ על הארץ לא תאכלום כי שקץ הם: אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ ולא תטמאו בהם ונטמאתם בהם: כי אני י' אלוקיכם והתקדשתם והייתם קדשים כי קדוש אני ולא תטמאו את נפשותיכם בכל השרץ הרמש על הארץ: כי אני י' המעלה אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלקים והייתם קדשים כי קדוש אני:

ועוד כתוב (דברים פ"ד): "וכל אשר אין לו סנפיר וקשקשת לא תאכלו טמא הוא לכם: וכל שרץ העוף טמא הוא לכם לא יאכלו:

ואיתא בגמ' (מכות ט"ז ע"ב): "אמר אביי, אכל פוטיתא לוקה ארבעה, נמלה לוקה חמש, משום שרץ השורץ על הארץ. צרעה לוקה שש, משום שרץ העוף.

פירש"י, אכל פוטיתא, בלע שרץ המים, לוקה ארבעה, שני לאוין כתובין בשרץ המים, אחד בתורת כהנים ואחד במשנה תורה, ושני לאוין כתובין בשרץ סתם - אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ ולא תטמאו בהם, ומשמע בין שרץ המים בין שרץ הארץ, הרי ד'. נמלה, בלע נמלה חיה, הואיל ובריה שלימה היא, אכילתה בכל שהוא ולוקה חמש, שני לאוין הכתובין בשרץ סתם, כמו שפירשתי, ושלשה לאוין הכתובין בשרץ הארץ בתורת כהנים. צרעה לוקה שש, חמש משום שרץ הארץ, ואחד משום שרץ העוף, דכתיב במשנה תורה - וכל שרץ העוף טמא הוא לכם לא יאכלו. אבל - לא תשקצו את נפשותיכם בבהמה ובעוף וגו', הכתוב בפרשת קדושים תהיו, אינו מן המניין, דלאו בשרץ כתיב. ואע"ג דכתיב ביה - אשר תרמש האדמה, לשון בריות גדולות הוא, ושרץ לשון קטנה ונמוכה, שנכרת בהלכה בקושי ונראית כרוחשת".

חומר האיסור

כתב הפרי חדש (סי' פ"ד ס"ק נ"ג): "אמר חזקיה, לא אוכל להתאפק מלהזהיר ולהודיע לעם חומר איסור התולעים, לפי שנעשה קל בעיני הבריות, וכיון שעבר אדם עבירה ושנה בה, נעשית לו כהיתר, ואין איש שם על לב מבלי לב, ודשו ביה רבים וגדולים, ואפילו החכמים והיחידים אינן נזהרין כראוי על פי מה שנתבאר בש"ס ופוסקים... ובפרט באיסור חומר כזה, שעל כל תולעת ותולעת שאוכל... עובר בחמשה לאוין מפורשין בתורת כהנים בסוף פרשת שמיני... נמצא שכל האוכל תולעים או נמלים וכיוצא, חייב על כל תולעת או נמלה חמש מלקיות. ואם הוא זבובים או יתושים, חייב שש מלקיות. והחמירה התורה בזה בהרבה לאוין ומלקיות, להיות שהוא איסור מצוי מאד בפירות, בירקות ובקטניות, ברוב מיני מאכלות, ואי אפשר ליזהר מלהכשל בהם, אם לא בזריזות גדול, ולפיכך הוצרך הכתוב לזרז ביותר ולהרבות לאוין באיסור שרץ הארץ. ומעתה כל אדם יזהר בעצמו מלהכשל באיסור זה, וגם לדרוש ברבים חומרת איסורו, כי היכי דליפרשו מיניה, ואני את נפשי הצלתי, ישמע חכם ויוסף לקח".

ומצינו בגמ' (בב"מ ס"א ע"ב) על הפסוק בסוף פרשת שרצים בויקרא - אני ה' המעלה אתכם מארץ מצרים: "תנא דבי רבי ישמעאל, אמר הקדוש ברוך הוא, אילמלא העליתי את ישראל ממצרים אלא בשביל דבר זה, שאין מטמאין בשרצים, דיי. אמר ליה, ומי נפיש אגרייהו טפי מרבית ומציצית וממשקלות, אמר ליה, אף על גב דלא נפיש אגרייהו טפי, מאיסי למכלינהו".

פירש"י: "אלא בשביל דבר זה, כדמפרש לקמיה שהן מעולים ונאים, ואינן נמאסים בשקצים הללו, להכי כתב לשון עילוי, שמעלה גדולה היא אצלם".

ובאור החיים הקדוש (ויקרא י"א מ"ג) כתב: "אל תשקצו את נפשותיכם וגו'... אולי שבא הכתוב להודיע, כי האוכל מהשרצים, נעשה נפשו עצמו שרץ. והוא אומרו - אל תשקצו את נפשותיכם, פירוש, לא תעשו נפשותיכם שקץ, ובמה, בכל השרץ השורץ על הארץ, כשתאכלו אותה... ואומרו - ולא תטמאו בהם, אולי שיכוין לומר, שצריכין ישראל להזהר לבל יכנסו לפיהם אפילו בהיסח הדעת. כי ההפרש שבין השוגג למזיד, במציאות זה כשוגג כמזיד. כי התיעוב יעשה מעשהו בנפש אדם אפילו בהיסח הדעת. אלא שישתנה הפגם, במזיד תעשה נפשו שקץ, ובשוגג תטמא נפשו ותטמא. והוא אומרו - ולא תטמאו ונטמאתם בהם. וצריך האדם ליזהר בתוספת זהירות וזריזות בכל דבר אשר יכנס בגדר ספק שיקוץ זה, ומה גם בזמנים אלו שנוהם האוויר והארצות כולן יחד, ואין לך גידולי קרקע שאין בהם מהשיקוץ, שומר נפשו ישמור את הדבר".¹

החוב לבדוק מספק

¹ וראה בדרשות חת"ס (לספה"ע דרוש ד') שכתב על הפסוק (פר' בחקותי) - ואכלתם לחמכם לשובע ונתת שלום בארץ: "דאמרו חז"ל (ב"ר נד, א) - דכתיב (משלי טז, ז), ברצות ד' דרכי איש גם אויביו יושלים אתו, אלו פרעושים ויתושים, וכל אלו מסטרא דקליפה דמוציאה הארץ, וע"י זה אינם נאכלים הרבה ירקות ופירות, מפני התולעים והשרצים. ואמר לעולם התיקון בב"א - ואכלתם לחמכם לשובע, מבלי חשש תולעים, כי ונתת שלום בארץ, מבלי אויבים הלוחמים, פרעושים ויתושים".

איתא בגמ' (חולין נ"ח ע"א): "אמר רב הונא, כל בריה שאין בו עצם, אינו מתקיים י"ב חדש. אמר רב פפא, שמע מינה מדרב הונא, הא דאמר שמואל, קישות שהתליע באיביה אסורה, הני תמרי דכדא לבתר תריסר ירחי שתא שריין".

וכתב הרשב"א (תוה"ב שם): "ולענין פירות שרגילין להתליע באיביהן, אם צריך לחוש להם מספק אם לאו... בהא דאמר רב פפא, הני תמרי דכדא לבתר תריסר ירחי שתא שריין... ודאי משום דתמרי התלעה מצוית בהם, אסורין לאכלן בלא בדיקה עד לבתר תריסר ירחי שתא, שכל שהדבר מצוי בו חוששין לו. ואע"פ שהוא במיעוט, דלמיעוט המצוי חששו, כענין שחששו לסירכות שבריהא. ואמרינן נמי בשילהי פירקין דאלו טרפות, לא לישפי איניש שיכרא בליליא על גבי ציבתא, מאי טעמא, דילמא פריש לציבתא והדר נפיל לכסא. אלמא לפי שיבחושין מצויין בשכר, חששו להן מן הספק, והכא נמי לא שנא. וכן כתב הרמב"ם ז"ל, זה לשונו, כל מיני פירות שדרכן להתליע כשהן מחוברין, לא יאכל עד שיבדוק הפרי מתוכו, שמא יש בו תולעת, ע"כ. ולפיכך הפולין והעדשים הרכים, אסורין לאכלן בלא בדיקה, מפני שתולעת מצויה בתוכו באיביהן".

וכ"כ הרשב"א גם בתשובה (ח"א סי' קי"ג): "עוד אמרת, מנין לנו מן ההלכה שצריך לבדוק הירקות. דע שזו הלכה רווחת בישראל. ומפורש בגמרא, שכל דבר שהרחש מצוי בו אסור לאכלו ולשתותו עד שיבדוק, וכדאמר שמואל" וכו'.

וכ"פ בשולחן ערוך (שם סעי' ח'): "כל מיני פירות שדרכן להתליע כשהם מחוברים, לא יאכל עד שיבדוק הפרי מתוכו, שמא יש בו תולעת. ואם שהה הפרי אחר שנעקר י"ב חדש, אוכל בלא בדיקה, שכל בריה שאין בה עצם, אינו מתקיים י"ב חדש".²

מאכל שדרכו להתליע

כתב הר"ן (חולין י"ט ע"ב בנ"ד) בשם הראב"ד: "דוקא שלא נמצאו אלא אחד או שנים [תולעים, מותר לאכול את התבשיל], אבל שלשה וארבעה הכל אסור, ולא סגי ליה בזריקתן. דכיון שנמצאו שם כל כך, הוחזק תבשיל זה שיש שם יותר. מאי איכא למימר, שמא נימוחו ובטלו, משום חד ספיקא לא שרינן ליה", וסיים: "והדעת מכרעת כדבריו". וכ"פ בש"ע ורמ"א (שם סעי' ט' ו' ובס"ס ק').

הט"ז (שם ס"ק י"ז) כתב בשם המהרש"ל (ים של שלמה חולין פ"ד סי' ק'): "ונראה דוקא במה שמצוי בהם הכנימה, אלא שלא בדק כדינו, אמרינן הכי. אבל בדבר שאין מצוי בו כנימה, אמרינן מעלמא נפל, ולא חיישינן לטפי מהני שנמצאו עכ"ל. והפתחי תשובה (שם ס"ק ז') העתיק דבריו וכתב: "מבואר כוונתו, דבדבר שאין מצוי בו כנימה אפילו נמצא ג' מותר אפי' אותו התבשיל, וכן הבין המג"א באו"ח סי' תס"ז ס"ק י"ב, ודחה משום זה דברי הכל בו בשם הראב"ד שם, באם נמצאו ג' שעורים בתבשיל. ועיין בחק יעקב שם ס"ק כ"ה שכתב, דדברי מהרש"ל אינם מוכרחים, ולא נמצא חילוק זה בשום פוסק, ע"ש. ועיין בתשובת מקום שמואל סימן ס"ד וסי' ס"ו אות כ"ה שכתב, דאין כוונת הרש"ל כמו שהבינו הם, דאף אותו התבשיל מותר אפילו נמצא ג', אלא רצונו לומר לענין לאסור כל אותו המין, משום דהוחזק בתולעים, לזה מחלק, דבדבר דאתי מעלמא לא אסרינן כל אותו המין, אבל ודאי זה התבשיל שבו נמצאו התולעים אסרינן בג', אפילו באתי מעלמא, ע"ש".

אבל החזון איש (סי' י"ד ס"ק ז' ד"ה והא) כתב: "הא דנמצאו ג' אסור, וחד או שנים מותר, נראה דהיינו ביש ספק אי אתו מעלמא, או נתגדלו בפירי, ובזה יש חזקה דתלתא, דאין לנו להחזיק שקרו שלשה מקרים נפרדים, אלא יש לתלות שכל השלשה סיבה אחת להם. והיינו שטבע הפירי להתליע... וכ"כ בפתחי תשובה בשם מהרש"ל, שאם אין מצוי בו כנימה, באופן דודאי מעלמא אתו, אף אם יש ג', אין חוששין דילמא איכא אחריני. ומה שכתב בשם אחרונים לנטות מזה, אינו מובן".

למדנו מדברי הראב"ד, השולחן ערוך, הפתחי תשובה והחזון איש:

- א. ירק שנמצאו בו שלש תולעים, נאסר באכילה בלא בדיקה, ואפילו אם בדרך כלל אין מין זה מוחזק בתולעים.
- ב. אם נמצאו בירק שלשה חרקים שדרכם לבא מעלמא (כגון זבובונים או עכבישים), לדעת המהרש"ל והחזון איש, לא נתחייב הירק בבדיקה (אלא אם כן מין זה מוחזק בלא"ה בחרקים), ולדעת החק יעקב והמקום שמואל, נתחייב בבדיקה.
- ג. אם נמצאו בירק שלש תולעים, הוחזק כל מין זה בתולעים (אלא אם כן ידוע מבדיקות נוספות, שאין מוצאים תולעים בירק זה, או לפחות שאין רוב הפירות נגועים בתולעים).

בשו"ת חינוך בית יהודה (ה"ד בפתחי תשובה שם ס"ק ז') כתב: "בדבר שקנו כמה בעלי בתים מאיש אחד פירות יבשים, ובדקו ג' נשים שלקחו, ומצאו כל אחד רק אחת, אי אמרינן לצרף כל הג' יחד, והוי מוחזק בתולעים. נראה מאחר שיש לומר שנתגדלו בבית הקונים, על כן אם לא ימצאו יותר לאחר שיבדקו היטב לאור השמש, לא מחזקינן איסורא".

למדנו מדבריו, שאם מצאו תולעת אחת בכל אחד משלשה ירקות הנמצאים באותו בית, הוחזק כל המין בתולעים.

וכ"פ בשו"ת מנחת שלמה (ח"ב סי' ס"א (ס"ג)): "ועל זה שבדקו מאה קופסאות [של ירק הנקרא ברוקולי במשך שנה ויותר] ונמצאו תולעים כמעט בכלם, [אע"ג שמוכרים אלפי אלפים קופסאות במשך השנה] וידוע שרובם באים מאותו העיר, נלענ"ד שצריכים לחשוש על כל המובא עד שיתברר אחרת".

² וכתב הרא"ש (חולין פ"ג סי' נ"ג): "וא"ת אמאי שרו בתר י"ב חודש, דילמא גדלו במחובר, ושרץ שמת אסור. ותירץ הראב"ד ז"ל, דהא דקאמר אינו מתקיים י"ב חודש, רוצה לומר דאחר י"ב חודש אין בו לחות כלל, והוא כעפרא בעלמא. ודייק מלישנא דקאמר, אינו מתקיים, ולא אמר, אינו חי.

מיעוט המצוי

מקור הדין

רש"י (חולין י"ב רע"א) כותב: "ודאי הלכה למשה מסיני הא דסמכין ארובא אפילו היכא דאפשר. אי נמי, אחרי רבים להטות (שם כג) משמע בין רובא דאיתיה קמן בין רובא דליתיה קמן, דמאי שנא האי מהאי. ואהא מלתא סמכין, ולא בדקין כל י"ח טרפות. **ונקובת הריאה, משום דשכיח בה ריעותא בדקין.** והיכא דאיתרמי דאיפרשה ריאה ולא בדק, מתאכלא, דסמכין אהא, ואדרב הונא דאמר (חולין ט' ע"א) – נשחטה, בחזקת היתר עומדת, ואין מפרסמין הדבר".

למדנו מדברי רש"י, שאפילו אם יש רוב להיתר, אבל המיעוט שכיח, אסור לכתחילה לסמוך על הרוב, ורק בדיעבד - כשאי אפשר לבדוק - סומכים על הרוב.

אבל הרשב"א (חולין ט' ע"א) כתב: "ודאי היכא דאיתיה לריאה קמן ואיפשר למבדקה, אסור למיכל מינה עד שתבדק. מדאמרין במסכת ביצה (כ"ה ע"ב) - 'נטיעה מקטעת רגליהון דקצביא' [פירש"י: "נטיעת ערלה שאמרה תורה להמתין שלש שנים מלאכול פירות, מקטע רגלי הקצבים הממהרין לאכול קודם הפשט ונתוח, ופעמים שנמצאת טרפה]... ועוד התם בירושלמי במסכת ביצה - 'רבי יודן בעי, דמאי מדבריהם וראית טרפה מדבריהם. כמה דתימר - רואין את הטרפה ביום טוב, דכותה מפרישין את הדמאי ביו"ט. והיינו ודאי בספק טריפות הריאה. שאם תאמר - בשראה בה טרפות, אין ריאה זו מדבריהם, אלא מדבר תורה. ריאה זו מצאתי לרמב"ן ז"ל, ועוד לו בספר המלחמות. ובילמדנו בענין אגדה אמרו כן - 'אמר רבי יהודה בן פדיה, מי יגלה עפר מעיניך אדם הראשון, שאתה לא יכולת לעמוד בנסיוןך אפילו שעה אחת, והרי בניך משמרין את כל המצות שנתנו להן, ועומדין בהן. אחד מהן עומד ונוטע מעדר מנכש טורח ומשקה, ורואה פירות נטיעות לפניו כשהן מבכרות, קופץ ידו ואינו טועם מהן. ועוד בניך נצטוו - 'את זה תאכלו ואת זה לא תאכלו'. וביותר, אדם מישאל לוקח בהמה שה או עז או כבש או שור, ושוחט ומפשיט, רוחץ, בודק בריאה ונמצאת טרפה, מונע ואינו אוכל. הוי - 'אמרת ה' צרופה'. ובודאי בדיקה זו מדבריהם היא, דאלו מדאורייתא אסיקנא במסכת ביצה (כ"ה ע"א) - הפשט וניתוח לעולה, ולא לקצבין... ומה שחששו להן חכמים ואבותינו הראשונים ומנהג אבות קדושים קדמונים יותר לבדיקת הריאה, משאר שמונה עשר טרפות, יש מפרש, מפני שסרכות הריאה דבר מצוי, ולמיעוט מצוי חששו, למיעוט שאינו מצוי לא חששו. וכתב רבינו הרב ז"ל, שאין טעם זה מספיק, שא"כ תהא כל ריאה צריכה ניפוח, שאין סרכא אסורה, אלא מחמת חשש נקב... והעלה הוא הענין בטעמים נכונים - האחד, כדי להסיר המכשולים, לפי שהסרכות ניכרות לעינים, ועם שהן מצויות, אם לא היינו בודקין, יבא הדבר לידי הפסד גדול ורבו המכשולות. פעמים שימצא האחד סרכא בריאה, ויחזור על כל לוקחי הבשר לשבור כליהם ולהריץ מאכלו לפני כלבו, ואפשר שיחוס עין מי שאינו הגון על ממונו, והתקצף וימלא בטנו מן האיסור, אחר שנודע. אבל שאר הטרפות שהן תלוין בנקב או בעינים דקים ושאין מצויין, לא חשו להו חכמים. ועוד טעם אחר, בדבר שהוא קרוב ומזומן לראותו, כגון הריאה, שאם יש בה סרכא, מיד תראה לעינים בפתיחת הבהמה, אם אינו בודק, נראה כמעלים עינו מן האיסור".

אמנם לענין בדיקת פירות מחשש תולעים מצינו גם ברשב"א (תוה"ב ב"ג ש"ג): "לענין פירות שרגילין להתלע באיביהן, אם צריך לחוש להם מספק אם לאו... **ודאי משום דתמרי התלעה מצוית בהם, אסורין לאכלן בלא בדיקה** עד לבתר תריסר ירחי שתא, **שכל שהדבר מצוי בו חוששין לו. ואע"פ שהוא במיעוט, דלמיעוט המצוי חששו, כענין שחששו לסירכות שבריאה.** ואמרין נמי בשילהי פירקין דאלו טרפות, לא לישפי איניש שיכרא בליליא על גבי ציבתא, מאי טעמא, דילמא פריש לציבתא והדר נפיל לכסא. אלמא לפי שיבחושין מצויין בשכר, חששו להן מן הספק, והכא נמי לא שנא. **וכן כתב הרמב"ם ז"ל, זה לשונו, כל מיני פירות שדרכן להתלע כשהן מחוברין, לא יאכל עד שיבדוק הפרי מתוכו, שמא יש בו תולעת,** ע"כ. ולפיכך הפולין והעדשים הרכים, אסורין לאכלן בלא בדיקה, מפני שתולעת מצויה בתוכו באיביהן".

ואין מקום לחלק בין בדיקת פרי מתולעים, לבין בדיקת ריאה, כמו שכתב בשו"ת חתם סופר (י"ד סי' ע"ז): "נלע"ד להתלע במחובר לא היה לו חזקת היתר מעולם, אפילו כשהפרי באיבה ובעיקרי גפנים, כבר מצוי תולעים, וליכא חזקת היתר על הפירי זו עצמה, אלא דמרובה פרוש, וכיון דאיכא מיעוט המצוי חיישינן. **והוי כמו ריאה ממש, דאין לבהמה חזקת היתר מבורר שעה אחת,** אלא מרוב בהמות כשרות פריש, וכיון דאיכא מיעוט המצוי חיישינן".